

beyt mensuplarıyla onlara zulmedenlerin diriltip tekrar dünyaya gönderilmesi şeklinde anlaşılmıştır. İmamlardan nakledilen rivayetlere dayalı olarak benimsemiş bu inanç, kimlerin ne zaman dirileceği konusunda bazı farklılıklar taşımakla birlikte ilk dönemlerden itibaren İsnâaşeriyye eserlerinde yer almış, diğer mezheplerin tenkitleri karşısında âyetlerle desteklenmesine çalışılmış, giderek bazı âlimler bunun iman konusu olmadığını söylerken pek az sayıdaki âlim de buradaki dönüşün mehdînin ortaya çıkmasıyla her işin Ehl-i beyt'e rûc' edeceği şeklinde anlaşılması gerektiğini kaydetmiştir. "Zâhir olmak, daha sonra ortaya çıkmak" anlamına gelen ve aşırı Şîî fırkalarında, Allah'ın ilim ve iradesinde sonradan ortaya çıkan gelişmelerle değişimler meydana gelebileceğini ifade eden bedâ anlayışına da İsnâaşeriyye'de imamlardan nakledilen rivayetler çerçevesinde benimsenmiştir. Tarih boyunca bu inancı aşırı grupların telakkisine yakın biçimde anlatanlar bulunmuşsa da fırka âlimlerinin çoğunluğu bunu, insanlar tarafından vu-kuu beklenmeyen bir olayı Allah'ın yaratması ve O'nun kevnî olaylarda değişiklik yapması biçiminde yorumlamıştır. "Korunmak, sakınmak" anlamındaki takıyye insanın can ve mal korkusuyla gerçek inancını gizlemesi, muhalifi ve düşmanı ile aynı fikirde imiş gibi görünmesidir. Kaynaklarda takıyyenin vacip olduğu, bunu terkedenin namazı terkedenle bir olduğu, on ikinci imam zuhur etmedikçe takıyyeyi terkedenin İmâmiyye mezhebinden çıkacağı gibi birçok rivayet bulunmaktadır.

İsnâaşeriyye'nin yaygın telakkisine göre iman Peygamber tarafından getirilen hususları kalp ile tasdik, dil ile ikrar etmekten ibarettir. Fırka bu tarife uygun olarak imanın artma ve eksilme kabul etmeyeceğini, ayrıca büyük günah işleyenin tasdiki devam ettiği için mümin olduğunu belirtmiştir (Cemâleddin Mikdâd b. Abdullah es-Seyyûrî, s. 436, 442). Bunların dışında, yöneltile eleştiriler sebebiyle üzerinde çok durulmamakla birlikte fırkanın bazı kelâm kitaplarında, Ali'nin imâmeti hakkındaki nassa rağmen Ebû Bekir'e biat ettikleri için ashabin çoğunluğunun küfre düştüğü, ilk üç halifenin gâsib olduğu, Hz. Ali'ye karşı savaşanların tekfiri, kurtuluşa ulaşacak fırkanın sadece kendilerinin olduğu gibi anlayışlar da vardır.

Allah'ın sıfatları ve kader mevzuunda Mu'tezile, genel anlamda nübüvvet ve

mürtekb-i kebîre meselelerinde Ehl-i sünnet'le benzerlikler arzeden, imâmet konusunda ise öteki Şîî fırkalarından ayrılıp kendine has görüşleri bulunan İsnâaşeriyye kelâmî itikadî mezhep mensuplarının tenkide tâbi tutulmuştur. Eleştirilerin temelini fırkanın imâmet görüşüyle bu görüşe bağlı olarak ortaya çıkan mehdîlik, gaybet, rec'at, bedâ ve ashaptan teberri gibi konular teşkil etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntisâr*, s. 14; Eş'arî, *Maḳâlât* (Rit-ter), s. 31-44; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, Tahran 1365 hş., tür.yer.; İbn Bâbevehy, *Risâletü'l-i'tikadâtü'l-İmâmiyye: Şîî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1978, tür.yer.; Şeyh Müfid, *Taḫṣîḫü'l-i'tikadâtü'l-İmâmiyye*, Beyrut 1414/1993; a.mlf., *Evâ'ilü'l-maḳâlât*, Beyrut 1414/1993; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İktisâd fîmâ yete'allâku bi'l-i'tikâd*, Necef 1399/1979, s. 84; Misem b. Ali b. Misem el-Bahrânî, *Kavâ'idü'l-merâm fî 'ilmi'l-keḷâm* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), [baskı yeri yok] 1406 (Matbaa-tü's-sadr); İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecridü'l-i'tikâd*, Kum, ts. (Mektebetü'l-Mustafavî), s. 288-313; a.mlf., *el-Bâbü'l-hâdî'aşer* (nşr. Mehdî Muhakkik), Tahran 1365 hş., s. 9-25; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne*, Kahire 1409/1989; Haydar el-Âmûlî, *Câmî'u'l-esrâr* (nşr. H. Corbin - Osman Yahyâ), Tahran 1368 hş.; Feyz-i Kâşânî, *İlmü'l-yâkin*, Kum 1358 hş.; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Muhtaşarü't-Tuhfeti'l-İsnâaşeriyye* (trc. Gulâm Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer, nşr. Muhibbuddin el-Hatîb), İstanbul 1396/1976; D. M. Donaldson, *The Shi'ite Religion*, London 1933; Ca'fer es-Sübḥânî, *Me'âlimü't-tevhîd*, Kum 1400; a.mlf., *et-Tevhîd ve's-şirk*, [baskı yeri yok] 1406/1985 (Müessesetü'l-fikrî'l-İslâmî), s. 21-36; a.mlf., *Buḥûş fî'l-milel ve'n-nihâl*, Kum 1413, VI, 243-429, 575-599; A'yânü's-Şî'a, I, 132-138; İbrâhîm el-Müsevî ez-Zencânî, *'Akâ'idü'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye*, Kum 1363 hş., tür.yer.; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984, s. 201-225; Muhammed Mâlullah, *eş-Şî'a ve tahrîfî'l-Kur'ân*, Amman 1985; Cemâleddin Mikdâd b. Abdullah es-Seyyûrî, *İrşâd-ü't-tâlibîn* (nşr. Mehdî er-Reccâî), Kum 1405, s. 436, 442; M. Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, London 1985, s. 74-82; M. Rızâ el-Muzaffer, *'Akâ'idü'l-İmâmiyye*, Tahran, ts.; Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *Uşûl-ü't-teşeyyuc*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem); Abdülhüseyn Destgayb, *en-Nübüvve ve'l-İmâme* (trc. Ahmed el-Kabânî), Beyrut 1408/1988; Seyyid Emir Muhammed el-Kâzîmî, *eş-Şî'a fî 'akâ'idihim ve aḥ-kâmihim*, Beyrut 1413/1993; Avni İlhan, "Şîa'da Usûlü'd-dîn", *Milletlerarası Tarih ve Günümlerde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 409-433; Yusuf Şevki Yavuz, "İmâmiyye'nin Usûlü'd-dîn'le ilgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi", a.e., s. 667-689; Cevâdî Âmûlî, *et-Tevhîd fî'l-Kur'ân*, Beyrut 1415/1994; a.mlf., *el-Akide min hilâli'l-fiṭra*, Beyrut 1415/1994; M. Rızâ el-Ca'ferî, "el-Kelâm 'inde'l-İmâmiyye", *Türâşünâ*, sy. 30-31, Kum 1413, s. 144-299; Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şîî Kelâmının Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslamiyat*, II/3, İstanbul 1999, s. 153-170.

İLYAS ÜZÜM

Literatür. İsnâaşeriyye, Şîa'nın en yaygın ve etkili kolu olması sebebiyle geniş bir literatüre sahip olmuştur. Hakkında yazılan eserler bazan köke işaret etmek üzere "Şîa" veya "Şîî", bazan imamları benimsemeyi iman konusu haline getirdikleri için "İmâmiyye" veya "el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye", bazan sadece "İsnâaşeriyye", bazan da fıkhîtaki kullanımıyla "Ca'feriyye" adıyla kaleme alınmıştır. Mezheple ilgili literatürü, İslâm tarihi ve mezhepler tarihi kaynaklarından başka adı geçen grubun temel İslâmî ilimlere dair telif ettiği eserler, hakkında yazılan reddiyeler ve şarkiyatçıların çalışmaları ile diğer bazı çalışmalar şeklinde gruplandırmak mümkündür.

İslâm tarihi kaynakları, hem Şîî oluşuma yol açan vak'alar hem de on iki imamın hayatına dair önemli bilgiler vermektedir. Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ'nın *Maḳtelü'l-Hüseyn*'i, Nasr b. Müzâhim el-Minkarî'nin *Vaḳ'atü Şıffin*'i ve Ebû Hanîfe ed-Dineverî'nin *el-Aḫbârü't-tivâl*'i günümüze ulaşan eserler olup ilkinde Hz. Hüseyin'in şehid edilmesi ve ardından gelişen olaylar, ikincisinde Şıffin Savaşı ve sonuçları, üçüncüsünde ilk üç imam döneminde meydana gelen siyasi hadiseler anlatılmaktadır. Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eş'râf*'inde ilk dönem siyasi olayları, Ya'kûbî'nin *Târîh*'inde onuncu imam Ali en-Naki'ye kadar gelen imamların hayatı, İbn Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ünde Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin dönemlerindeki gelişmelerle birlikte İmâmiyye hakkında sınırlı bilgiler verilmektedir. Şîî düşüncesine temayül ile bilinen Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*'i ile *et-Tenbih ve'l-irşâd*'inde İmâmiyye Şîası ve on iki imamın hayatına dair açıklamalar yer almıştır. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Maḳâtîl-ü't-Tâlibiyyîn*'inde, Hz. Ali ile onun soyundan gelenlerin Emevîler döneminde ve Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrine (908-932) kadar Abbâsîler zamanındaki durumları, bunlardan öldürülenlerle ilgili haberler kaydedilmekte, haklarında yazılmış şiir ve mersiyelelerden bahsedilmektedir. İzzeddin İbnü'l-Esrî, Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Haldûn ve Makrîzî gibi İslâm tarihçileri ise genellikle önceki kaynakların verdiği bilgileri tekrarlamakta, sadece İbn Haldûn farklı olarak olayların sosyolojik tahlillerine girişmektedir (adı geçen kaynaklar ve ilgili bölümler için bk. Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, s. 3-12). Öte yandan bu hususta müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Nebîle Abdülmün'im Dâvûd'un

Neş'etü's-Şî'ati'l-İmâmiyye (Bağdad 1968), Abdullah Feyyâz'ın *Târîhu'l-İmâmiyye* (Beyrut 1395/1975) ve Muhammed Hüseyin el-Muzaffer'in *Târîhu's-Şî'a'sı* (Beyrut 1985) bunlar arasında sayılabilir.

İmâmiyye'ye mensubiyetleriyle tanınan Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin *el-Mağâlât ve'l-fırak* ile (Tahran 1963) Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şî'a* (Necf 1355/1936) adlı eserleri mezhepler tarihi alanında kaydedilmesi gereken ilk kaynaklardır. Birbirine oldukça benzeyen bu iki eserde yer yer diğer fırka ve mezheplere de temas edilmekle birlikte esas olarak İsnâaşeriyye'ye göre birinci imam Hz. Ali'den başlayarak on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatına kadar geçen süre içinde her imamın ölümünün ardından ortaya çıkan gruplar, bu grupların liderleri ve bazı temel görüşleri belirtilmektedir. Sünnî müelliflerden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû'l-Hüseyin el-Malatî ve Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin eserleri zikredilebilir.

Konuyla ilgili ağırlıklı literatür, muhtelif coğrafyalarda bizzat İsnâaşeri müelliflerinin başta tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlere dair telif ettikleri eserlerden oluşur. Bir taraftan giderek belirginleşen siyasî anlayışların akideleştirilmesi ve bunların dinin ana kaynağını oluşturan Kur'an'la temellendirilmesi, diğer taraftan bu ilâhî kitabın anlaşılması amacıyla çok sayıda tefsir usulü ve tefsir çalışması gerçekleştirilmiştir. Ulûmü'l-Kur'an konularının her birine dair eser yazan müellifleri ve bunların eserlerini Muhsin el-Emîn kitabında sıralamaktadır (*A'yânü's-Şî'a*, I, 128-130). Doğrudan tefsir kaynaklarıyla ilgili olarak *Tefsîrû'l-Hasan el-Askerî*, Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî'nin *Tefsîrû'l-Ayyâşî'si*, Ali b. İbrâhim el-Kummî'nin *Tefsîrû'l-Kummî'si*, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *et-Tibyân*'ı ve Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân*'ı klasik dönemde en çok ilgi görmüş olanlardır (geniş bilgi için bk. M. Hüseyin ez-Zehebî, II, 42-234). Hemen her asırda örnekleri bulunan İsnâaşeri tefsirlerine dair Muhammed Ali Ayâzî, Arapça ve Farsça kaleme alınmış kırk kadar tefsir çalışmasını kaydetmiş (*el-Müfessirîn*, s. 827-829), bunların müelliflerini ve takip ettikleri usulleri geniş şekilde tanıtmıştır (a.g.e., tür.yer.). Ayâzî'nin listesinde yer alan son dönem tefsirlerinden Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî'nin *el-Mizân*, Muhammed b. Habîb es-Sebzavârî'nin *el-Cedîd fî tefsîri'l-Kur'an*, Muhammed Takî el-Müderresî'nin

Min hüda'l-Kur'an, Muhammed Hüseyin Fazlullah'ın *Min vahyi'l-Kur'an* ve Hâşimî Refsencânî'nin *Tefsîr-i Râhnümâ* adlı eserleriyle Ayâzî'nin listesinde bulunmayan, Mekârim-i Şîrâzî'nin nezâretinde bir heyet tarafından yirmi yedi cilt olarak telif edilen *Tefsîr-i Numûne*'nin (Tahran 1374) isimlerini ayrıca anmak gerekir. Bu eserlerde, rivayet ağırlıklı olanlarda daha fazla olmak üzere âyetler on iki imamdandır nakledilen sözlerle açıklanmış, âyetlerin tefsiri sırasında İsnâaşeri anlayışının pekiştirilmesi istikametinde bir yol takip edilmiştir.

Hz. Peygamber'le birlikte on iki imamın söz, fiil ve takrirlerini de hadis kabul eden İsnâaşeriyye müellifleri ilk dönemlerden itibaren çeşitli rivayetleri toplamaya başlamış ve hadis koleksiyonları ile usul ve ricâl kitapları telif etmişlerdir. Hz. Ali'den on birinci imam Hasan el-Askerî'ye kadar derlenen hadis mecmuaları kabarıp bir sayıya ulaşmış, bunlardan yararlanarak IV-V. (X-XI.) yüzyıllarda Sünnîler'de *Kütüb-i Sitte*'nin önemine sahip dört temel hadis mecmuası ortaya konulmuştur. Küleynî'nin *el-Kâfî*, İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin *Men lâ yahduruhü'l-fakih*, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm* ile bunun ihtisarı mahiyetindeki *el-İstibşâr*'ından oluşan ve "kütüb-i erbaa" diye anılan bu eserler üzerine pek çok şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır (geniş bilgi için bk. *A'yânü's-Şî'a*, I, 144-148). Bunlardan başka fakihler tarafından sıkça kullanılan üç hadis külliyyatının ilki Feyz-i Kâşânî'nin *el-Vâfi*, ikincisi Hür el-Âmilî'nin *Vesâ'ilü's-Şî'a ilâ tahşîli mesâ'ilü's-şerî'a*, üçüncüsü de Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin Şîî müelliflerine ait 400 kadar eserdeki rivayetleri bir araya getirdiği ansiklopedik *Biâhârü'l-envâr* adlı çalışmasıdır (eserler için bk. *DİA*, XV, 39). Hadis usulü konusunda Ahmed b. Mûsâ b. Ca'fer, Ali b. Abdülhamîd el-Hasenî, Hüseyin b. Abdüssamed el-Hârisî, Hasan b. Şehîd-i Sâni, Bahâeddin el-Âmilî gibi müellifler çeşitli eserler meydana getirmişlerdir (*A'yânü's-Şî'a*, I, 148-149). İlm-i ricâl alanında da birçok çalışma yapılmış olup günümüze intikal edenler arasında Keşşî'nin Sünnî ve Şîî râvileri ihtiva eden *Ma'rifetü'n-nâkilîn*, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin aynı kitaptan Sünnî râvileri çıkararak oluşturduğu *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl*, yine Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin kaleme aldığı *Ricâlü't-Tûsî* ve Ahmed b. Ali en-Necâşî'nin *Kitâbü'r-Ricâl* adlı eserleri zikredilebilir (Hasan es-Sadr, *eş-Şî'a ve fünü'nü'l-İslâm*, s. 41-42). Bunlara, XX. yüzyıl

âlimlerinden Abdullah Mâmekânî'nin *Tenkihu'l-makâl fî ahvâli'r-ricâl*'i ile (I, Necf 1349; II, Necf 1352) Ebû'l-Kâsım Hûyî'nin yirmi üç ciltlik *Mu'cemü ricâlil-hadis*'ini (Beyrut 1989) eklemek mümkündür.

İsnâaşeriyye ulemâsı fıkıh ve fıkıh usulü sahasında da zengin bir literatür oluşturmuştur. İmamların fıkıh meseleleriyle ilgili sözleri erken dönemlerden itibaren hadis cüzleri olarak derlenmiş, gaybetü's-suğrâ döneminde (874-941) fûrû-i dinden bahseden eserler hadis mecmualarından ayrılmaya başlamış ve IV. (X.) yüzyıldan itibaren de müstakil eserler meydana getirilmiştir. Nitekim kütüb-i erbaa, *el-Kâfî*'nin akaide ayrılan bölümü hariç fıkıh konularına göre düzenlenmiştir. Bu arada Şeyh Müfid ve öğrencisi Şerîf el-Murtazâ gibi âlimlerle birlikte fıkıh usulü belirgin bir canlılığa kavuşmuş, Ebû Ca'fer et-Tûsî bu alanda önemli eserler kaleme almıştır. Onun fûrû-i fıkha dair *el-Mebsût'u* (Tahran 1387, 1393) ve usul-i fıkıhla ilgili *Uddetü'l-usûl*'ü (Necf 1983) çok rağbet görmüştür. Muhakkık el-Hillî'nin kendinden önceki âlimlerin yazdığı fıkıh eserlerini yeniden tasnif ederek meydana getirdiği *Şerâ'iu'l-İslâm* adlı eseri (Kalküta 1839; Tahran 1267, 1271, 1274, 1275) uzun müddet medreselerde okutulmuş, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin pek çok baskısı yapılan (Tahran 1303, 1307, 1318, 1330) *Tebşîratü'l-müte'alimîn fî ahkâmî'd-dîn*'i de temel kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır. Fıkıh tarihi alanında önemli yerleri olan Şehîd-i Evvel, Şehîd-i Sâni, Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî, Muhakkık-ı Sâni, Muhammed Emîn el-Esterâbâdî, Muhammed Bâkır Binbehânî ve Şeyh Murtazâ el-Ensârî gibi âlimler usul ve fûrûa dair birçok eser telif etmişlerdir. Günümüz Ca'ferî âlimlerinden Hüseyin Müderresî Tabâtabâî kitabında başlangıçtan Humeynî'ye kadar 1177 fakih zikretmiş ve bunların usul ve fûrûa ait eserlerini tanıtmıştır (*Mukaddimei ber Fıkh-ı Şî'a*, Meşhed 1368). Diğer taraftan merciyyet müessesesinin gelişmesiyle birlikte müctehidler mukallidleri için İslâm ilmi hali niteliğinde çalışmalar yapmışlardır. Genellikle "risâle", "fetâvâ" ve "tavzîhu'l-mesâil" gibi adlarla anılan bu eserler ayrı bir literatür oluşturmuştur. Bunun yanında Muhammed Cevâd el-Mağniyye'nin, Ca'ferî fıkıhındaki ihtihadların dört Sünnî fıkıh mezhebinden birine tekabül ettiğini göstermek amacıyla kaleme aldığı *el-Fıkh 'alâ mezâhibi'l-ğams* ile (Beyrut

1982) Ca'ferî fıkhnı giriş mahiyetindeki Ebû'l-Fazl Ezzatî'nin *An Introduction to Shi'i Islamic Law and Jurisprudence* (Lahore 1976) adlı çalışmasına da işaret edilebilir (ayrıca bk. CA'FERİYYE).

Akaid ve kelâm sahasında İmâmiyye Şîası'na dair günümüze ulaşmayan ilk çalışmalar bir yana Küleynî'ye ait *el-Kâfî*'nin ilk kitabı ile Şeyh Sadûk'un *Risâletü'l-i'tikâdât*'ını (Necf 1343; Türkçe trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1978) en eski kaynaklar olarak zikretmek gerekir. Şeyh Sadûk'un öğrencisi Şeyh Müfid'in, hocasının adı geçen eserinin şerhi olan *Taşhîhu'l-i'tikâd* ile İmâmiyye Şîası'nın diğer mezhepler karşısındaki durumunu ele aldığı *Evâ'ilü'l-makâlât*'ının ayrı bir önemi vardır. Bu iki eser Hibetüddin eş-Şehristânî tarafından bir arada neşredilmiştir (Tebzir 1363-1364). Şeyh Müfid ile başlayan sistematik kelâmî eserler daha sonraki âlimler tarafından devam ettirilmiştir. Bu çerçevede, Şîa kelâmının imâmet konusu hariç Mu'tezilî karakterde seyretmesinin öncülerinden Muhammed b. Ali el-Kerâcîkî'nin *Kenzü'l-fevâ'id* (nşr. Şeyh Abdullah Ni'me, Kum 1410), Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *el-İktisâd* (Necf 1399/1979), Meysem b. Ali el-Bahrânî'nin *Kavâ'idü'l-merâm fi 'ilmi'l-kelâm* (nşr. Ahmed el-Hüseynî, Kum 1406), İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tecridü'l-i'tikâd*'ına yazdığı şerh olup ilim havzalarında ders kitabı olarak okutulan *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecridi'l-i'tikâd* (Kum 1377), Mikdâd b. Abdullah es-Süyûrî'nin *İrşâdû'l-tâlibîn* (nşr. Mehdi er-Recâî, Kum 1405) ve Feyz-i Kâşânî'nin, konuları âyetler ve imamlardan nakledilen rivayetlerle temellendirerek kaleme aldığı *İlmü'l-yakîn* (I-II, Kum 1400/1358 hş.) adlı eserleri zikredilebilir. Günümüzde kelâm konularına dair yapılan çalışmalar arasında Muhammed Rızâ el-Muzaffer'in *'Akâ'idü'l-İmâmiyye*'siyle (el-Mektebetü'l-İslâmiyyetü'l-kübrâ, ts.; T. trc. Abdülbaki Gölpinarlı, Şîa İnançları, İstanbul 1978) İbrâhim el-Müsevî ez-Zencânî'nin birçok baskısı yapılan *'Akâ'idü'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye*'si (Kum 1363; Beyrut 1402/1982) önemli sayılmıştır.

İsnâaşeriyye âlimleri temel İslâmî ilimlerden başka felsefe, tasavvuf, tarih, coğrafya, edebiyat, eğitim, astronomi gibi ilimlere dair geniş bir literatür meydana getirmiş olup bunlar biyografik ve bibliyografik eserlerde tanıtılmaktadır. Meselâ klasik dönemden Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Fihrist* adlı eserinde (Beyrut 1403/

1983) kendi zamanına kadar gelen 909, modern dönemden Muhsin el-Emîn ise *A'yânü's-Şî'a*'da yaklaşık 13.000 âlimden ve bunların eserlerinden bahsetmektedir. Ayrıca İmâmiyye Şîası âlimlerinin İslâmî ilimlerle ilgili telifatını Hasan es-Sadr *Te'sisü's-Şî'a li-'ulûmi'l-İslâm* adlı eserinde etraflıca ele almıştır. Her biri müstakil bir ilim dalıyla ilgili olmak üzere kitabını on dört bölüme ayıran Sadr her bölümü üç kısma ayırmış olup bunlarda söz konusu ilmin kurucusunu, bu alanda ilk eser veren Şii müelliflerini ve ilk dönem Şii âlimlerinin yaptığı çalışmaları zikretmektedir. Kitabın, temel İslâmî ilimleri Şiiler'in kurduğu iddiasını temellendirmek amacıyla Cemal ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer alan bazı âlim sahâbîlere Şii kimliği nisbet etmek gibi ideolojik bir yönü varsa da büyük öneme sahip olduğu şüphesizdir. Müellif bu eserini *eş-Şî'a ve fûnûnü'l-İslâm* adıyla ihtisar etmiştir. Seyyid Âsâr Abbas Rızvî de eserinin girişinde İsnâaşeriyye Şiiliği'nin tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi temel İslâmî ilimlere dair ortaya koyduğu çalışmaları başlangıçtan X. (XVI.) yüzyıla kadar sıralamaktadır (*A Socio-Intellectual History*, I, 94-137). İmâmiyye müelliflerinin eserlerini tanıtan en hacimli kitap ise Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin *ez-Zerî'a ilâ teşânîfi's-Şî'a*'sıdır. Yirmi beş cilt olarak basılan kitapta (Necf-Tahrân 1355-1398; Beyrut 1403/1983) 53.510 eser tanıtılmaktadır. İsnâaşerî müelliflerince hazırlanan ansiklopedilerden Ahmed Sadr, Kâmurân Fânî, Bahâeddin Hürremşâhî'nin editörlüğünde yayımlanan Farsça *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Teşeyyü'* altı cilt halinde basılmıştır (Tahrân 1369-1376). Hasan el-Emîn tarafından neşredilen beş ciltlik *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i'l-İslâmiyyeti's-Şî'iyye* ile (Beyrut 1410/1990) Muhammed Hüseyin el-Hâirî'nin on sekiz cilt halinde kaleme aldığı *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i's-Şî'iyyeti'l-âmmeh* (Beyrut 1413/1993) adlı Arapça ansiklopediler ise kolektif bir çalışmanın ürünü olmadıkları için öncekinin çok gerisinde kalmıştır. Ayrıca Şii kültürüne ağırlık veren *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî*'yi de burada zikretmek gerekir. Kâzım Müsevî Bücnürdî'nin baş editörlüğünü yaptığı, Tahrân'da neşredilen bu ansiklopedi titiz bir çalışmanın ürünüdür.

İsnâaşeriyye'nin başlangıçta siyasî sebeplerle ortaya çıkmasına rağmen gide-rek inanç ve ibadet konularında kendine has anlayış ve fikirler benimsemesi başta Ehl-i sünnet olmak üzere diğer kesim-

lerin dikkatini çekmiş, hakkında birtakım reddiyeler kaleme alınmış, böylece ayrı bir literatür oluşmuştur. Kâtib Çelebi, ilk dönem Mu'tezile âlimlerinden Bişr b. Mu'temir'in *er-Red 'ale'r-Râfıza* adlı bir eserinden bahsediyorsa da (*Keşfü'z-zunûn*, I, 554) bu kitap günümüze kadar gelmemiştir. Zamanımıza intikal eden ilk reddiyelerden biri yine bir Mu'tezile âlimi olan Câhiz'in *el-'Osmâniyye*'sidir. Şîa'nın, Hz. Ali'nin Resûlullah'tan sonra en faziletli kişi olduğu yolundaki görüşünün reddedilip ilk üç halifenin savunulduğu kitap Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1374/1955). İsnâaşeriyye'ye yönelik eleştiriler içeren eserler daha çok Ehl-i sünnet âlimlerince kaleme alınmıştır. Bu âlimler, ya telif ettikleri diğer eserlerin içinde veya müstakil kitaplar hazırlayarak söz konusu grubu tenkit etmişlerdir. İbn Abdürabbih'in *el-'İkdü'l-ferîd*'de, İbn Hazm'ın *el-Faşl*'da, Ahmed Emîn'in *Fecrü'l-İslâm*, *Duha'l-İslâm* ve *Zuhrü'l-İslâm*'da Şîa'ya yönelik eleştirileri birinci türe örnek teşkil eder. Ayrıca burada kelâma dair kaynakları da hatırlatmak gerekir. Muhtemelen IV. (X.) yüzyıldan itibaren kaleme alınan Sünnî kelâm eserlerindeki imâmet bahisleri, aşırı Şii fırkalarla birlikte daha çok İsnâaşeriyye'nin siyasî görüşlerinin tenkid mahiyetindedir. İsnâaşeriyye'yi reddetmek amacıyla yazılan müstakil eserlerden bazıları oldukça şöhrat bulmuştur. İbn Hacer el-Heytemî'nin *eş-Savâ'iku'l-muhrika* adlı eseri (Kahire 1308; T. trc. Hasib Seven, İstanbul 1990) Osmanlı âlimlerince ilgi görmüş olup bazı yazma nüshaları İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur (Millet Ktp., nr. 1170; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 9155). Bu alanın en meşhur kitabı ise İmâmiyye'nin yegâne hak mezhep olduğunu iddia eden İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Minhâcü'l-kerâme*'sini eleştirmek amacıyla İbn Teymiyye tarafından kaleme alınan *Minhâcü's-sünne*'dir. Birkaç defa basılan bu hacimli esere (meselâ Bulak 1321-1322; nşr. M. Reşâd Sâlim, Kahire 1409/1989) Muhammed Mehdi el-Kazvî'nin *Minhâcü's-şerî'a fi'r-red 'alâ İbn Teymiyye* adıyla bir reddiye yazmışsa da (Necf 1346) bu çalışma yetersiz kalmıştır. Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Tuhte-i İsnâ Aşeriyye*'si bilhassa Hint alt kıtasında çok yayılmış, eser daha sonra Mahmûd Şükrî el-Âlûsî tarafından ihtisar edilerek Arapça'ya çevrilmiştir (*Muhtaşarü't-Tuhteti'l-İsnâaşeriyye*, Kahire 1387). Diğer bir reddiye Mûsâ Cârullah'ın *el-Veşî'a fi nakhi 'akâ'id*'i's-

Şî'a'sı olup (Kahire 1403) müellifin İran ve Irak'a yaptığı seyahatlerden sonra kaleme aldığı eser, Şî'a'nın Ehl-i sünnet'ten ayrıldığı itikadî ve fikhî konuların tenkidini içermektedir. Esere İmâmiyye âlimi Muhsin el-Emîn Nakzû'l-veşî'a ev eş-Şî'a beyne'l-hakâ'ik ve'l-evhâm adıyla bir reddiye yazmıştır (Beyrut 1403/1983). Ayrıca İmâmiyye'nin imâmet, Kur'an, sünnet, Ehl-i beyt, takıyye vb. konulardaki görüşlerinin her biriyle ilgili müstakil eserler yazan ve bunlardan bazılarının birçok baskısı yapılan (meselâ bk. eş-Şî'a ve's-Sünne, Lahor 1404/1984, 23. baskı) İhsan İlâhî Zahîrî de zikretmek gerekir. Öte yandan 1979'da İran'daki İslâm devriminden sonra İran Şiîleri'nin görüşlerini reddetmeye yönelik birçok kitap hazırlanmıştır. Gerek müstakil eserler gerekse çeşitli kitapların içinde ayrı bölümler halinde İsnâaşeriyye Şîası'nı reddeden âlimler ve bunların çalışmaları ile söz konusu eserlerde ileri sürülen görüşlerin değerlendirilmesi Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî'nin *el-Gadîr* adlı hacimli kitabı içinde yer almaktadır (III, 77-333). Kendisi de *el-Huûû'l-'arîza* (Kahire 1407) adıyla bir reddiye yazan Muhîbüddîn el-Hatîb, bu hususta kaleme alınan eserlerin bir kısmını *Muhtaşarû't-Tuhfeti'l-İsnâaşeriyye'nin* (Kahire 1387) mukaddimesinde zikretmektedir.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren İsnâaşeriyye'nin önemli bir yerinin bulunması ve belli coğrafyalarda siyasî hâkimiyet kurması dolayısıyla şarkiyatçılar da bu mezhebe ilgi duymuş ve birtakım çalışmalar ortaya koymuşlardır. İsnâaşeriyye Şiîliği hakkında bazı diplomat, seyyah ve tüccarların notlarından oluşan ilk yazılar Safevî Devleti'nin kurulmasından itibaren görülmeye başlamış, XIX. yüzyılda Joseph Arthur, James Morier, Gobineau, Alfred von Kremer gibi yazarlar önemli bilgiler aktarmışlardır. Bu yüzyılın ikinci yarısından sonra bazı İmâmiyye âlimlerinin eserlerinin neşriyle birlikte daha sağlıklı bilgiler ortaya çıkmış, ardından Ignaz Goldziher, Louis Massignon ve Rudolf Strothmann gibi âlimler değerli eserler meydana getirmişlerdir (bu tür çalışmalar için bk. Kohlberg, s. 31-44). Bunların içinde, uzun süre Şîi bölgesinde kalıp orijinal kaynakları incelemek suretiyle titiz bir çalışma yapan Dwight M. Donaldson'un *The Shi'ite Religion* adlı eserini ayrıca zikretmek gerekir (London 1933). Arapça'ya da çevrilen kitap (*'Akdîdetü's-Şî'a*, trc. A. M., Kahire 1946; Beyrut 1410/1990) derli toplu bilgiler ihtiva

etmektedir. Batı'da Henry E. Corbin ve Wilferd Madelung gibi şarkiyatçılar konuyla ilgili araştırmalarına devam ederken İran'da İslâm Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1979 yılından sonra âdeta bir yayın patlaması olmuş, kitap, makale ve tez çalışması olarak birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalarda İran'ın geçmişiyile İsnâaşeriyye Şiîliği'nin imâmet, gaybet, ictihad, merci-i taklîd, velâyet-i fakih gibi konularına ağırlık verilmiştir. Bu çalışmaları gerçekleştiren ilim adamları içinde N. Calder, J. Calmard, Etan Kohlberg, A. J. Newman, Abdülazîz Abdülhüseyin Sachedîna'nın isimlerini zikretmek gerekir (M. Ali Amir-Moezzi – Sabine Schmidtke, CCLXXXV/1 [1997], s. 74-77).

İsnâaşeriyye'nin çeşitli bölgelerdeki mensuplarından bahseden eserlerden John Norman Hollister'in *The Shi'a of India*'sı ile (London 1979) Seyyid Âsâr Abbas Rizvî'nin *A Socio-Intellectual History of the Isnâ 'Ashari Shi'is in India*'sı (I-II, Canberra 1986) Hindistan'daki İsnâaşerî Şiîliği hakkında geniş bilgiler içermektedir. *Shi'ism and Social Protest* adlı kitapta ise (ed. Juan R. I. Cole – Nikki R. Keddie, New Haven - London 1986) mezhebin İran, Irak, Afganistan, Bahreyn, Suudi Arabistan ve Lübnan gibi ülkelerdeki durumuyla ilgili olarak kaleme alınan makaleler toplanmıştır. Ayrıca Irak Şîi hareketlerinden söz eden Joyce N. Wiley'in *The Islamic Movement of Iraqi Shi'as* (Colorado 1992) ve Nakash Yizthak'ın *The Shi'is of Iraq* (New Jersey 1994) adlı eserleri de burada kaydedilmelidir.

Türkiye'de de İmâmiyye Şîası'na dair birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu hususta ilk akla gelen isimlerden biri kendisi de aynı mezhebe mensup olan Abdülbaki Gölpınarlı'dır. Gölpınarlı *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali* (İstanbul 1978); *On-dört Masum: Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma ve Oniki İmâm* (İstanbul 1979); *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik* (İstanbul 1979) adıyla üç önemli eser telif etmiş, Hz. Ali'ye atfedilen *Nehcû'l-belâğa'yı* Türkçe'ye çevirmiştir (İmâm-ı Ali Buyruğu: *Nahc al-balâga, Hutbeleri, Mektupları, Hikmetleri ve Şiirleri*, İstanbul 1958). Bunun yanında Muhammed Hüseyin Kâşîfûlgıtâ'dan tercüme ettiği *Ca'ferî Mezhebi ve Esasları*, Yeryüzü ve Hüseyin'in Toprağı ile (İstanbul 1960) Muhammed Rızâ el-Muzaffer'den çevirdiği *Şîa İnançları* da (İstanbul 1978) kayda değer kitaplardır. Türkiye'de Hüseyin Yeşil, Selahattin Özgündüz, Şir Ali

Bayat, Bayram Ali Tunç gibi İsnâaşeriyye mensuplarının Ca'ferî fikhına göre bazı ibadetlerle ilgili olarak yaptıkları amatör çalışmalar da mevcuttur. Üniversitelerde de mezhebin tarihi, inanç ve ibadetine dair yüksek lisans ve doktora seviyesinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. İlyas Üzümlü'nün *İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Ca'ferîlik* (1993, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Mazlum Uyar'ın *İmâmiyye Şîası'nda Ahbârîlik* (1996, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı doktora tezleri bunlar arasında sayılabilir.

Kendileri de İsnâaşerî oldukları halde mezhebi sorgulayan âlimlerden Mûsâ el-Mûsevî ile Ahmed el-Kâtib de bazı çalışmalar yapmışlardır. Mûsâ el-Mûsevî, eş-Şî'a ve't-taşiîh ile (Los Angeles 1987) eş-Şarhatü'l-kübrâ (Los Angeles 1991) adlı eserlerinde İsnâaşeriyye Şiîliği'nin imamlar döneminde yaygın İslâmî anlayışa yakın bir çizgiye sahipken zamanla bozularak başta imâmet olmak üzere takıyye, gaybet, rec'at, bedâ, humus, ezan gibi konularda aslî hüviyetini kaybettiğini ileri sürmektedir (kitaplar ve muhtevaları için bk. Üzümlü, sy. I [1997], s. 196-202). Ahmed el-Kâtib, *Te'avvurü'l-fikri's-siyâsi eş-Şî'i mine's-gûrâ ilâ velâyeti'l-fakih* (London 1997) isimli çalışmasında aynı sorgulamayı mezhebin siyasî düşüncesi hakkında yaparak zaman içinde bu konudaki kırılmaları göstermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdeddü), s. 223-227; *Keşfü'z-zunûn*, I, 554; Browne, *LHP*, I, 207-235; Storey, *Persian Literature*, IV, 353-411; Brockelmann, *GAL*, I, 195-197; II, 211-214; M. Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Kahire 1381/1961, II, 42-234; Sezgin, *GAS*, I, 524-552; Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, *Neş'etü's-Şî'ati'l-İmâmiyye*, Bağdad 1968, s. 3-12; Habîbullah Azîmî, *Fihrist-i Nüşâ-yı Haftî-yi Kitâb-hâne-i Millî-yi İrân*, Tahrân 1977; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şî'a li-'ulûmî'l-İslâm*, Beyrut 1401/1981; a.mlf., *eş-Şî'a ve fûnûnû'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Matbaatü'l-keffâh), s. 41-42; *A'yânü's-Şî'a*, I, 121-194; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ tesânîfi's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, I, 113-119; II, 319-341; Y. M. Nawabî, *A Bibliography of Iran*, Tahrân 1984; I. P. Petrushevsky, *Islam in Iran* (trc. H. Evans), London 1985; S. A. Rizvî, *A Socio-Intellectual History of the Isnâ 'Ashari Shi'is in India*, Canberra 1986, I, 94-137; E. Kohlberg, "Western Studies of Shi'a Islam", *Shi'ism, Resistance and Revolution* (ed. M. Kramer), London 1987, s. 31-44; Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî, *el-Gadîr fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Tahrân 1366 hş., III, 77-333; Wahid Akhtar, *The Early Imâmiyyah Shi'ite Thinkers*, New Delhi 1988; a.mlf., "Major Shi'ite Thinkers of the Fifth / Eleventh Century", *al-Tawhîd*, IV/4, Tahrân 1987, s. 97-114; Şâhrûh Ahavî, *İrân'da Din ve Siyaset* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1990, s.

94-103; I. K. A. Howard, "Shi'i Theological Literature", *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period* (ed. M. J. L. Young v.dğr.), Cambridge 1990, s. 16-32; Ca'fer es-Sübhanî, *Buhûş fi'l-mîl ve'n-nihâl*, Kum 1413, VI, 525-603; Mohammed Haroon, *Muslims of India*, Delhi 1992, s. 37; S. R. Silverburg, *Middle East Bibliography*, London 1992, s. 174-185; R. Strijp, *Cultural Antropology of the Middle East*, Leiden 1992, s. 38-40; M. Ali Ayâzî, *el-Müfessîrûn*, Tahran 1373 hş., tür.yer.; W. Madelung, "Some Notes on Non-İsmâîlî Shi'ism in the Magrib", *St.I*, XLIV (1976), s. 87-97; M. Ali Amir-Moezzi – Sabine Schmidtke, "Twelver-Shi'ite Resources in Europe", *JA*, CCLXXXV/1 (1997), s. 73-122; İlyas Üzüm, "Sünnilikten Şiîliğe, Şiîlikten Sünniliğe Geçen İki Müellif ve Eserleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 189-202; Ebû'l-Kâsım Gürcî, "Uşûlû'l-fık'h", *Dâ'iretû'l-ma'ârifî'l-İslâmiyye-ti's-Şî'iyye*, Beyrut 1410/1990, IV, 112-126; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 38-40.

İLYAS ÜZÜM

İSNAD (الإِسْنَادُ)

**Terkibi oluşturan müsnedle
müsnedün ileyh arasındaki ilişkiiyi
belirten meânî terimi.**

Sözlükte "dayamak, anlam yüklemek, anlam nisbet etmek" mânasına gelen *isnâd*, terkiplerle onların anlamlarını ve terkiibi oluşturan unsurlar arasındaki karşılıklı ilişkiiyi konu edinmesi sebebiyle meânî ilminin temelini oluşturur. Klasik nahiv eserlerinde *isnad* ve *isnâd ileyh* aynı mânada kullanılmış ve ismin ayırt edici vasfı olarak zikredilmiştir; daha sonra ise sadece *isnad* denilmiştir. Meânî ilminde *isnad*, müsnedle (yüklem) müsnedün ileyh (özne) arasındaki illiyet belirtmeyen yorum dayalı anlam ilişkisini ifade eder. "İki kelime veya terkip arasında tam bir anlam bildiren ilişki" olarak da tanımlanan *isnâd*, müsned ve müsnedün ileyh olmak üzere iki temel unsurdan oluşur. Bunlarla ilgili yan ögelere "kayıt" (müteallik) adı verilir.

İsnadın beş unsuru vardır. 1. Müsnedün ileyh. Kendisine bir anlam yüklenen isim, özne. 2. Müsned. Bir isme izâfe edilen anlam, yüklem; bir isim veya fiil olabilir. 3. İsnad. Müsned ve müsnedün ileyh arasındaki olumlu veya olumsuz ilişki. 4. Müteallikât (kayıtlar). İzâfet terkiibi, sıfat terkiibi ve şart cümlesi gibi müsned ve müsnedün ileyhe bağımlı unsurlardır. İsnadın kayıtları ise müsned ve müsnedün ileyh hükmî kelime (tam veya nâkıs mürekkeb ya da i'rabdan mahallî olan cümle veya sıfat ve izâfet terkiibi) olduğu zaman

ortaya çıkar. 5. Fâide. İsnadın ortaya çıkardığı yeni anlam.

İsnad kavramının kaynağı Arap dil biliminin ilk ustası sayılan Halîl b. Ahmed'e kadar götürülmektedir. Halîl b. Ahmed sened ve müsned diye iki kavramdan söz etmiş ve, "Kelâm sened ve müsnedden ibarettir" (*Lisânü'l-'Arab*, "snd" md.). Halîl'in müsned yerine müsnedün ileyh kavramını kullandığı da rivayet edilir. Sîbeveyhi de müsned ve müsnedün ileyhten bahsetmiş ve söz dizimini göz önüne alarak müsnedle cümlelerin ilk ögesini (müsnedün ileyh), müsnedün ileyh ile ikinci ögesini (müsned) kastetmiş, bu iki unsurun birbirinden ayrı olarak var olmayacağını, mânanın sadece isme yüklenmesini ifade etmiştir (*Kitâbü Sibeveyhi*, I, 23-24; II, 78, 126). Sîbeveyhi, böylece dilin isnada dayalı keşfedilebilir formel bir yapısı olduğunu ve bu yapının tahlili sayesinde dil olgusunun açıklanabileceğini, yapısalcılığın temsilcisi olarak bilinen Ferdinand de Saussure'den çok önce ortaya atan dil bilimcidir. Ancak ne Halîl b. Ahmed ne de Sîbeveyhi *isnad* terimine yer vermiş, günümüzdeki anlamıyla bu terim X. (XVI.) yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Sîbeveyhi'nin çizgisini geliştirerek devam ettiren Müberred'e göre şart cümlesinde hem şart hem ceza (cevap) kısmı *isnad* içerir. Daha sonraki dönemlerde *isnad* kuramının şart cümlesine uygulanması, şart cümlesini şart ve cezadan oluşan tek bir cümle sayan ve *isnadı* ceza cümlesine has kabul edenler tarafından itiraza uğramıştır. Ebû Saîd es-Sîrâfî, İbn Cinnî, Abdülkâhir el-Cürcânî, Zemahşerî, İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Bekâ İbn Yâiş, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, Hatîb el-Kazvîni, Teftâzânî gibi dil ve belâgat âlimleri tarafından geliştirilen *isnad* kuramını nahivciler ve mantıkçılar daha çok formel açıdan tahlil ederken belâgatçılar meseleye yorum açısından bakmışlardır.

İsnad, nahiv ilminin temel yaklaşımını yansıtan "amel" kavramının karşılığı ve tamamlayıcısıdır; sadece Arapça'ya has bir özellik olmayıp bütün diller için geçerli yapısal bir ilişkidir. Buna karşılık amel kuramı Arapça'ya hastır. Tefsirî bir ilişkiiyi ifade eden *isnad*, bir illiyet ilişkisi olmaması yönüyle de amel ilişkisinden ayrılır. Amel, Arap diline has lafzî olguları sebep-sonuç ilişkisi bağlamında açıklamak, *isnad* ise genel olarak bütün dillerde mânâ seviyesindeki ilişkileri açıklamak için kullanılır. Lafız seviyesinde illiyet yararlı bir açıklama modeli olduğu halde mânâ seviyesinde buna yer verilmez. Batı ve

Doğu dil bilimi teorilerinde mânâ seviyesinde sebep-sonuç ilişkilerine dayalı açıklama modelleri yerine tefsirî açıklama modelleri kullanılır.

Farklı bağlamlarda *isnad* çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Fiilin gerçek öznesine *isnad* edilip edilmemesi açısından *isnad mecazî* *isnad* (mecâz-ı akilî) ve hakiki *isnad* diye ikiye ayrılır. İfadenin belîğ olması maksadyla bir fiil hakiki fâiline değil vuku bulduğu zamana, mekâna veya fâilin bir ögesine *isnad* edilebilir. İsnad, olguya uygun olup olmaması bakımından doğru (sâdık), yanlış (hata) ve yalan (kâzip) *isnad* şeklinde üç kısıma ayrılır.

İsnad ayrıca, ifade anında konusunun hariçte var olup olmaması açısından *ihbârî* ve *inşâî* diye ikiye ayrılır. İsnadın konusu (medlûl) hariçte ise bu bir haber olup doğru veya yalan olması söz konusudur. İnşâî *isnad*ın konusu kendisiyle ortaya çıktığından yalan ve doğru olması bahis konusu değildir. Soru, emir, nehiy, temenni, nidâ ve dua gibi istek bildiren cümleler inşâî ifadelerdir. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde hem *ihbârî* hem inşâî ifadeler yer alır. Kur'an'daki *ihbârî* ifadelerin ayırt edici özelliği neshe uğrama ihtimalinden uzak olmalarıdır. Çünkü nesih önceki haberin yanlış olması sonucunu doğurur ki böyle bir durum Allah ve Resulü için söz konusu olamaz. Ancak inşâî ifadeler neshe uğrayabilir. Ayrıca fık'h ilminde insanların *ihbârî* ve inşâî ifadeleri değerlendirilirken çocuk ya da âkil bâliğ, fâsık veya âdil, müslüman yahut kâfir olmaları önemli rol oynar. Meselâ hem *ihbârî* hem inşâî bütün ifadeleri hukuken geçerli sayılanlar adalet sahibi olanlardır; buna karşılık çocukların inşâî, kâfirlerin ve fâsıkların *ihbârî* ifadelerine her zaman itibar edilmez (Karâfî, I, 10-59).

Öte yandan *isnad* lafzî ve mânevî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kelimenin anlamı değil bizzat lafzî müsned olursa bu lafzî *isnaddır*. "زيد كلمة ثلاثية" (Zeyd üç harfli bir kelimedir) lafzî *isnada*, "زيد عالم" (Zeyd âlimdir) mânevî *isnada* örnek teşkil eder. Bununla birlikte *isnad* denince akla gelen mânevî *isnaddır*. Muzâfın muzâfün ileyhe ve sıfatın mevsufa nisbet edilmesine "isnâd-ı takyîdî" (terkîb-i takyîdî / mürekkebât-ı takyîdiyye) denir. Bu *isnad* terkîb-i isnâdînin (cümle) aksine tam bir anlam bildirmez.

Şart cümlesindeki *isnad*ın tahlili dil bilimciler ve mantıkçılar arasında tartışmalara yol açmıştır. Nahivcilere göre şart cümlesinde *isnad* cevapta (ceza) ortaya